

ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Кафедра спортивного туризму

Феленчак Ю.Б.

Розвиток екскурсійної справи в Україні

Лекція з навчальної дисципліни

**„ОРГАНІЗАЦІЯ ЕКСКУРСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ”
для студентів спеціальності 242 Туризм**

“ЗАТВЕРДЖЕНО”
на засіданні кафедри
спортивного туризму
„30” серпня 2019 р. протокол № 1
Зав.каф _____ А.О.Кухтій

РОЗВИТОК ЕКСКУРСІЙНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ

1. Праобраз туризму в мандрівках давнини (IX-XIX ст.).
2. Початок організованого туризму, зародження і становлення екскурсійної справи (кінець XIX-початок XX ст.).
3. Створення централізованої системи управління туризмом.
4. Відновлення і розвиток екскурсійної справи в повоєнній радянській Україні (50-80-ті роки XX ст.).
5. Екскурсійна справа на сучасному етапі.

1. Праобраз туризму в мандрівках давнини (IX-XIX ст.)

Історія екскурсознавства сягає найдавніших часів, адже екскурсія (ознайомлення, пізнання, вивчення) завжди була невід'ємною складовою і мандрівки мореплавців та учасників сухопутних подорожей стародавнього світу, торговельних караванів і навіть учасників військових кампаній.

Передумови виникнення туризму склалися ще в глибоку давнину. Утворення перших держав Стародавнього світу (I тисячоліття до н.е.) сприяло розвитку культурного обміну і торговельних зв'язків між народами, що, в свою чергу, потребувало достовірних і докладних даних про країни, їх населення та звичаї.

Відомо, що перші подорожі здійснювалися ще за часів античності заради торгівлі, завоювань та з релігійними цілями.

Ще за 3 тис. років до н. е. давні єгиптяни плавали Нілом, перевозячи величезні брили для зведення славнозвісних пірамід. У часи Римської імперії, за 200 років до початку н. е., римляни подорожували на кораблях, конях, у колісницях і пішки, завойовуючи інші землі. Багаті римляни подорожували до Єгипту і Греції, де їх приваблювали місця поклоніння богам та морські курорти. Римські "туристи" цікавилися місцевою історією й релігією, відвідували грецькі храми в Афінах. Достовірно відомо, що вони, як і сучасні туристи, відвідували Єгипет, щоб побачити піраміди.

І в період середньовіччя мільйони людей здійснювали подорожі. Релігійні переконання спонукали їх долати довгий шлях до святинь: мусульман - до Мекки, християн - до Єрусалима.

Своєрідним "туризмом" можна вважати й хрестові походи, що тривали впродовж 200 років у XI-XIII ст. Адже десятки тисяч європейців познайомилися з Середнім Сходом та його культурою. Це сприяло піднесенню як торгівлі, так і готельної справи та подорожей.

Великі географічні відкриття середини XV - початку XVI ст., пов'язані з іменами Христофора Колумба, Васко да Гама, Америго Веспуччі, Фернана Магеллана, були виявом одвічного прагнення людини пізнати Землю, її найвіддаленіші куточки, довідатись про народи, що її населяють, їх життя, побут, культуру.

У XVI ст. з розвитком продуктивних сил, зміцненням зв'язків між окремими країнами, континентами мандрівництво, метою якого було

пізнання світу, значно поширилося і стало прообразом майбутнього туризму, зокрема його пізнавальної функції.

З часом подорожі набували і оздоровчих функцій. Ще французький філософ-просвітителю Жан-Жак Руссо у 60-х рр. XVIII ст., викладаючи свої погляди на виховання в романі "Еміль", наголошував на необхідності подорожей, організованих походів з метою фізичного вдосконалення молоді. А наприкінці XVIII ст. туристські подорожі стали складовою виховного процесу в багатьох школах та інших навчальних закладах країн Західної Європи.

Природно, подорожі, що здійснювались до XIX ст., не можна вважати туризмом у сучасному розумінні. Можна говорити лише про прообраз туризму. Сучасний туризм зі своєю структурою, матеріально-технічною базою, методами роботи і органами управління почав складатися тільки в XIX ст.

2. Початок організованого туризму, зародження і становлення екскурсійної справи (кінець XIX-початок XX ст.).

Національно-культурне відродження в Україні, зокрема на західноукраїнських землях, що спостерігалось впродовж XIX ст. і супроводжувалось зростанням інтересу освіченої частини населення до мови свого народу, його історії, культурної спадщини тощо, сприяло появі туризму як форми та способу пізнання свого краю. На той час набули значного поширення мандрівки, подорожі та екскурсії. Активно їх здійснювали українські студенти в Галичині. Насамперед це були молоді люди, які відчували потребу в поглибленому вивченні джерел національної самобутності, народних звичаїв, фольклору, культурної спадщини. Як свідчать численні матеріали, в мандрівках брали участь такі відомі особи, як Яків Головацький та Іван Вагилевич, батько й син Микола та Корнило Устияновичі, Іван Франко та Іван Нечуй-Левицький.

Немає сумніву в тому, що ці мандрівки та екскурсії відіграли важливу роль у національному вихованні тогочасної молоді. Історія екскурсійної справи в Україні налічує понад 200 років. Вона є органічною частиною історії вітчизняної культури в цілому. Процес становлення екскурсійної справи можна поділити на 9 етапів.

Перший етап припадає на другу половину XVIII-першу половину XIX ст. Це був період, коли в Російській імперії зароджувалось підприємництво, зміцнювались визвольні ідеї. Перші кроки в західно-українських землях було зроблено в розвитку освіти, що супроводжувалось зростанням інтересу людей до навколишнього життя, історії рідного краю. У цей час починають проводитися перші екскурсії, екскурсійні прогулянки у природу для учнівських груп. Ініціаторами таких екскурсій-прогулянок виступали педагоги-просвітителі.

Завдяки прогресивним педагогам і методистам рекомендації про проведення шкільних екскурсій знайшли відображення у "Статуті народних

училищ" 1786 р. А "Шкільний статут" (1804 р.) рекомендував не тільки влаштовувати прогулянки (екскурсії) у природу, але й до поміщицьких мануфактур, майстерень ремісників та інших підприємств.

Другий етап (середина – кінець ХІХ ст.) відбувався в умовах поживлення суспільно-політичного руху, звернення інтелектуальних кіл до інтересів народу, його життя. Тому в цей період екскурсіям надавалось значно більшого значення, насамперед, науковим і освітнім.

Поява ідей вітчизнознавства дала поштовх розвитку думки про предметність та наочність навчання, про вивчення рідного краю. Запровадженню освітніх екскурсій в Україні значною мірою сприяло вивчення демократичною українською інтелігенцією кращого досвіду у цій справі низки європейських держав: Німеччини, Франції, Швейцарії, Австро-Угорщини тощо, творів видатних просвітителів і педагогів минулого: Монтеня, Коменського, Руссо, Дістервега, Ушинського, які вваж прогулянки та екскурсії учнів важливою формою навчання.

Так, основою педагогічної системи відомого російського педагога ХІХ століття Константина Ушинського була вимога демократизації народної освіти та ідея народного виховання, розвиток у учнів вміння спостерігати навколишню дійсність. Він рекомендував вихід за межі звичайного схоластичного уроку. Таким виходом стала екскурсія.

Третій етап (90-і рр. ХІХ ст. - 1918 р.). ознаменувався зародженням організаційних засад у розвитку екскурсійного руху. Велику роль у цей час відіграють перші краєзнавчо-туристичні сб'єднання, гуртки, клуби тощо. Особливою популярністю на той час користувалися спеціалізовані екскурсії - ботанічні, геологічні, археологічні.

На рубежі ХІХ-ХХ ст. в екскурсійному житті України та зокрема на Львівщині свою роль починають грати комерційні структури, створені приватними підприємцями. Зростає кількість кооперативів, які виконували культурно-освітні функції: фінансували українські свята ювілеї, зокрема роковини з дня народження Т. Г. Шевченка, організували лекції, сприяли поширенню української книги, а також проводили екскурсії по визначних історичних місцях України. У західноукраїнських землях інтерес до екскурсійної справи з'явилися туристично-краєзнавчі та спортивні товариства "Чорногора", "Пласт", "Сокіл", "Січ". У цей період набуває поширення організація екскурсій різного тематичного спрямування для учнів цивільних, військових та духовних навчальних закладів, проведення студентських екскурсій за фахом.

Екскурсії у природу були одними з самих популярних екскурсій не лише на Львівщині, але й по всій Україні, що організувались у гімназіях та училищах під керівництвом учителів природознавства. Величезне значення мали історичні екскурсії, здебільшого їх проводили вчителі історії. Привертати увагу учнів, насамперед, історичні пам'ятки великих міст, насамперед Києва, Львова, Ялти тощо.

З метою релігійно-морального виховання молоді в кінці ХІХ - на початку ХХ ст. застосовувались паломницькі екскурсії. Об'єктами таких

екскурсій у Львівській області були: костел Пресвятої Діви Марії у місті Стрий церква Святого Юра у місті Дрогобичі та інші.

На початку ХХ ст. було зроблено перші кроки щодо організації та проведення літературно-мистецтвознавчих екскурсій; де екскурсводами, як правило, виступали вчителі літератури та малювання. У зв'язку з величезними зрушеннями у сфері промислового виробництва, що сталися після проведення реформи 1861 р., набувають розвитку виробничі екскурсії на заводи, шахти, рудники, телефонні станції, телеграфи, типографії тощо. На їх організації наполягали викладачі фізики, математики, хімії.

У західноукраїнських землях в гімназіях, школах організовувались та проводились екскурсії та подорожі по рідному краю. У 1909 р. в українських гімназіях почала діяти "Самовиховна шкільна громада", яка організовувала учням прогулянки та екскурсії.

Отже, екскурсії в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. перетворилися на дійовий засіб освіти і виховання шкільної молоді. Також в кінці ХІХ ст. в розвитку екскурсій та туризму на західноукраїнських землях був пріоритетним саме народознавчий аспект.

Інтерес до мандрівок та екскурсій виявляли й спортивні товариства. На Станіславщині перше спортивно-пожежне товариство "Січ" було засноване в 1900 р. Воно організовувало екскурсії, походи, під час яких молодь навчалася орієнтуватись на місцевості, складати картосхеми, ставити намети, розпалювати вогнища тощо. У 1911 р. виникло молодіжне товариство "Пласт", члени якого під час туристських походів виробляли навички участі в таборванні, рятівництва тощо. Перші "пластові" гуртки в Галичині було засновано у Львові П. Франком (сином І. Франка) та І. Чмолою в 1911 р., але офіційним початком "Пласту" вважають день першої присяги "пластового" гуртка при Академічній гімназії у Львові - 12 квітня 1912 р., організатором якого став О. Тисовський.

Всебічне, планомірне етнографічне дослідження українських теренів, головним чином, західноукраїнських земель шляхом організації наукових екскурсій упродовж 1900-1905 рр. здійснювали відомі вчені, діячі культури В. Гнатюк, І. Франко та ін. Важливим є і той факт, що наукові товариства в своїх об'явах і повідомленнях про організацію наукових екскурсій пропонували їх не тільки членам товариств, але й членам їх сімей гостям міста тощо.

Екскурсійна справа не припиняла своє існування і в буремні роки революцій і національно-визвольних змагань. Екскурсії стають важливим інструментом культурно-політичного життя. Так, у циркулярі від 16 листопада 1917 р. за підписом генерального секретаря народної освіти, а з січня 1918 р. першого міністра освіти УНР Івана Стешенка були поставлені завдання перед директорами шкіл всіх відомств, підрозділами про національне виховання у школах, підкреслено необхідність організації екскурсій та подорожей, де б учні на власні очі змогли побачити видатні пам'ятки нашої славної минувшини.

Українська інтелігенція дбала про піднесення національної свідомості й одним з найдієвіших засобів у цій справі було визнано так званий екскурсійний метод. Екскурсійною справою в УНР займалися й профспілки, які ставили собі за мету сприяти культурному розвитку своїх членів. Отже, екскурсійна справа з кінця XVIII ст. до 1918 пройшла складний шлях від часу виникнення до свого становлення розвитку певних організаційних форм, на повний голос заявивши про своє існування в колі інших напрямів суспільного руху. Екскурсійна справа була тісно пов'язана з розвитком культосвітнього суспільно-політичного руху цього непростого періоду вітчизняної історії, ускладненого революційними подіями, національними змаганнями тощо.

Четвертий етап (1919-1927 рр.) деякі дослідники історії туризму називають "золотим десятиріччям" розвитку екскурсознавства і краєзнавства, тому що в цей час розгортався масовий науково-екскурсійний рух, що сприяв розвитку вітчизняних традицій екскурсійного обслуговування.

З 1921 р. почали проводитися конференції з проблем екскурсійної справи. У 1919-1922 рр. екскурсійною справою опікувався екскурсійно-виставково-музейний відділ Наркомосу УСРР, а з створенням у 1922 р. Головополітосвіти НКО УСРР - ця установа. Розширюються масштаби екскурсійної роботи. Екскурсії набувають масового характеру. За рекомендацією Головополітосвіти починають розроблятися "науково-революційна та виробнича" тематика екскурсій з метою підвищення ідейного змісту всіх заходів у сфері туризму та екскурсій. Розробка історико-революційної тематики проводилася згідно з ленінським декретом 1918 р. про монументальну пропаганду, уточнювались також і списки підприємств, де можна було перекопатися про переваги соціалістичних методів господарювання.

Туристично-екскурсійна робота стала одним з найбільш пріоритетних напрямів діяльності регіональних органів освіти. Загальне піднесення екскурсійної роботи на Львівщині у 1920-30-х рр. позитивно вплинуло на стан музейництва в області, а також пам'яткоохоронної справи. Науковці-краєзнавці м. Києва, Львова, Харкова, Одеси, Катеринослава, Херсону, інших адміністративних і культурних центрів України наполегливо працювали над створенням спеціальної літератури: путівників, нарисів з історії тощо. Місця на Львівщині, пов'язані з підпільною революційною діяльністю, в'язниці, могили борців тощо стають основними екскурсійними об'єктами історико-революційних екскурсій.

З 1924 р. активно починає розвиватися й ленінська тематика екскурсій. З'являються перші екскурсії про життя діяльність вождя революції та його соратників. Зі спорудженням пам'ятників і створенням музеїв В. І. Леніна тематика зазначення екскурсій ще більш розширюється. У 1920-30-х рр. у практиці екскурсійної роботи починають застосовуватися цикли екскурсій з метою більш поглибленого вивчення тієї чи іншої галузі. Набувають розвитку циклові екскурсії по сільському господарству, біології тощо. Застосовуються й цикли екскурсій історико-революційного змісту.

П'ятий етап (1928-1941 рр.). Цей період пов'язаний з утворенням перших радянських туристичних організацій: УМПЕТ (1928-1930 рр.), ВАТ „Інтурист" (1929 р.), Укртуре (1930-1935 рр.), Центральна дитяча екскурсійно-туристська станція (1930 р.), ТЕУ ЦРПС (1936-1941 рр.), Об'єднане екскурсійне бюро НКО РСФРР (1926-1928 рр.), „Радтур" (1928-1930 рр.). Екскурсії з іноземними робітничими делегаціями проводили УМПЕТ, ВАТ „Інтурист". Ширше використовуються різні види громадського транспорту для проведення масових екскурсій. Набувають розвитку екскурсії-масовки. Удосконалюються питання методики організації екскурсійної справи. Так, один з активістів Укртуре В. С. Клігман наголошував на необхідності укладання договорів на екскурсійне обслуговування між екскурсійними організаціями та підприємствами, установами, школами тощо. "Договори дають змогу екскурсійній організації мати під собою тверду виробничу та фінансову базу," - вважав він.

У західноукраїнських землях у 20-30-х рр. ХХ ст. спостерігалась дещо інша ситуація, пов'язана з перебуванням їх у складі інших держав. У західноукраїнських землях інтерес до екскурсійної справи виявили туристично-краєзнавчі товариства "Чорногора", "Пласт", Подільське туристично-краєзнавче товариство, спортивно-пожежні товариства "Луг", "Січ". У 1921 р. у Львові почав діяти "Кружок любителів Львова" засновником якого був відомий історик І. Крип'якевич. Спочатку його члени організували екскурсії, або так звані проходи по Львову, згодом маршрути екскурсій пройшли через околиці Львова У 1932 р. побачив світ путівник І. Крип'якевича "Історичні проходи по Львову". Сам І. Крип'якевич неодноразово виконував обов'язки екскурсовода, гίδα.

З утворенням товариства "Пласт" у 1924 р., одним з засновників якого був І. Крип'якевич. 24 листопада 1924 р. починає діяти й екскурсійна комісія при товаристві. На першому засіданні комісії були розглянуті плани організації прогулянок Львовом там його околицями. Велика увага приділялась екскурсіям й у спортивно-пожежному товаристві "Луг".

Інтерес до екскурсій виявляла й дитячо-юнацька організація скаутського напрямку "Пласт". Один з активістів пластового руху Л. Бачинський наголошував на тому, що завдяки екскурсіям можна краще пізнати природу рідного краю. Становлення екскурсійної справи йшло різними шляхами в західноукраїнських землях і в радянській частині України. Наприкінці 1920-х рр. у радянській Україні система туристично-екскурсійних закладів почала працювати на задоволення ідеологічних вимог партійного керівництва. Події Другої світової війни на певний час загальмували розвиток туризму та екскурсій. Тільки після завершення війни Туристично-екскурсійні установи починають відновлювати свою діяльність.

Починається **шостий етап** (1946-1968 рр.), для якого характерні відбудова екскурсійних установ, зростання їхньої матеріально-технічної бази, розширення мережі екскурсійних об'єктів (будівництво нових міст, реконструкція історичних міст, відбудова міст після Другої світової війни, будівництво житлових, громадських і промислових споруд, створення

меморіальних комплексів, пам'ятників революційної, бойової слави тощо). На Львівщині спостерігається поживлення шкільного екскурсійного руху, який набув масового характеру. Після Другої світової війни у західних областях України на екскурсійну справу посилювався ідеологічний тиск. Від екскурсів Львівщини, інших західноукраїнських земель вимагалось проводити екскурсії без будь-якого прояву націоналізму. Одним із проявів націоналізму вважався "відхід від насущних передових питань сучасності в далеке минуле, ідеалізація старовини, умовкнення про віковічну непримиренну класову боротьбу експлуатуємих з експлуататорами" тощо.

У повоєнний період екскурсійною справою опікувались ТЕУ ВЦРПС (з 1962 р. Республіканська рада з туризму), ВАТ "Інтурист", "Супутник" ЦК ЛКСМУ, Республіканська дитяча екскурсійно-туристична станція (РДЕТС), товариство "Знання", Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. З 1963 р. подорожі та екскурсії для молоді та учнів по ОРСР, в тому числі й в Україні, починає організовувати БММТ "Супутник" ЦК ВЛКСМ.

До екскурсій включався показ історико-революційних пам'ятників і меморіалів, дошок пошани передовиків п'ятирічок і переможців соціалістичного змагання, показувалися "здобутки" радянської влади, внесок комсомольців та молоді у виконання завдань п'ятирічок тощо.

Екскурсійний матеріал доповнювався політичним змістом, включивши розповідь і показ первістків вітчизняного машинобудування, заводів, ударних комсомольських будов, вищих навчальних закладів, науково-дослідних та проектних установ, організацій охорони здоров'я, культури тощо. На допомогу гідам-перекладачам при проведенні екскурсій створювались методичні посібники, розроблялись методичні поради та рекомендації. Значну допомогу методактиву структурних підрозділів „Інтуристу" надавала створена у 1979 р. республіканська школа методиста. Та все ж за часів тоталітарного режиму існувало обмеження на тематику, а об'єкти показу інтуристам ретельно добирались адміністрацією відділень та затверджувались обкомами партії, списки об'єктів показу переглядались щорічно і відбирались лише ті, що мали "пристойний вигляд".

Отже, у післявоєнний період в екскурсійному процесі були задіяні державно-громадські структури, всі вони прагнули однієї мети - виховання населення в комуністичному дусі. Відповідно розвивалися і цілі екскурсійної справи, що відбилося на тематиці екскурсій.

Сьомий етап (1969-1986 рр.) - це період посилення екскурсійної роботи, що було викликано умовами суспільно-політичного життя України, в якому відбуваються серйозні зміни. У 60-х рр. ХХ ст. з'являється інакодумство, похитнулася ідейна монолітність, якої протягом останніх років так домагалися державно-політичні структури. Зміцнюються зв'язки Радянського Союзу, в тому числі й України, з Заходом. Послаблюється ізоляція Радянського Союзу і України в світі. Радянська молодь, яка виїжджала за кордон, знайомилася з життям людей інших країн. Для посилення екскурсійної роботи у 1969 р. приймається постанова ЦК КПРС,

Ради Міністрів СРСР та ВЦРПС "Про заходи по подальшому розвитку туризму та екскурсій у країні". Згідно з цією постановою, іншими директивними документами в системі профспілкового туризму утворюються ради з туризму та екскурсій, а в Центральній раді з туризму та екскурсій на початку 1970-х рр. був створений спеціальний структурний підрозділ.

З реорганізацією Української республіканської ради з туризму на раду з туризму та екскурсій посилюються вимоги до здійснення екскурсійної діяльності. До справи залучаються найкращі фахівці: Є. Я. Архипець, В. І. Харчиладзві Л. Г. Нечипорчук та ін. Організаційні заходи, що проводилися в сфері екскурсійної діяльності, сприяли зростанню обсягів екскурсійного послугоування.

У другій половині 1970-х - на початку 1980-х рр. в екскурсійних організаціях України розроблялись екскурсії, спрямовані на атеїстичне виховання населення, проводилися науково-практичні і методичні конференції з цієї тематики. Серед зазначених екскурсій були такі: „За ширмою святості“, „Від релігії до атеїзму“, „Релігія і сучасність“, „Під склепіннями церков і куполів“ тощо. Та з середини 1980-х рр. екскурсійні організації звернули увагу вже на історико-релігієзнавчий аспект таких екскурсій. Велике місце займала й історична тематика екскурсій: „По визначних місцях Львівщини“. Тематика пропонованих туристичних маршрутів та екскурсій була досить різноманітною, але вкрай заідеологізованою.

Восьмий етап (1987-1990-і рр.). Цей період визначається як перехідний. Екскурсійні установи переходять на самофінансування та госпрозрахунок. У нових умовах господарювання визначаються нові тенденції в організаторській, економічній роботі. Вишукуються резерви екскурсійного) обслуговування, застосовуються традиційні та впроваджуються нові форми обслуговування. Починається скорочення екскурсійних кадрів, згортання роботи екскурсійно-методичних служб.

1987 р. виявився особливо складним, переламним для екскурсійних служб. Більшість екскурсійних організацій почали переорієнтовуватись на якісне змінення змісту екскурсійно-фінансового плану, вишукування резервів по наданню додаткових послуг населенню. При організації масового екскурсійного обслуговування у дні галузевих свят, вихідних днів, в екскурсійні дні сімейного відпочинку передбачались святкові обіди у ресторанах. Починаю чи з 1991 року екскурсійна справа переживала «велику руїну». Все це продовжувалося близько п'яти років. В таких умовах професійні кадри, що пішли в новостворені турфірми, намагалися налагодити роботу по екскурсійному обслуговуванню насамперед школярів. Вони й стали основним контингентом екскурсій.

Екскурсійна справа починає будуватися на інших засадах. Змінюється й тематика екскурсій. Відбувається повний відхід від історико-революційної, ленінської, партійно-комсомольської, атеїстичної тематики до історико-краєзнавчої, релігієзнавчої; в останній намітились такі напрями, як світська та богословська, значно скорочується й попит на воєнно-патріотичну

тематику. З'являються екскурсії про маловідомі або невідомі сторінки вітчизняної історії, такі як „Австрійський Львів" („Міст-тур" - Львів), „Львів польського періоду" („Пілігрим" - Львів). Інтерес викликають етнографічні екскурсії: „Вірмени у Львові" („Грин-тур"), „Національні громади Львова" („Центр Європи"). Досвідчені професіональні кадри екскурсоводів працювали на фірмах: „Офіт" (м. Львів), «Міст тур» (м. Львів). Інтерес до екскурсійної справи виявив створений у 1992 р. Державний комітет України з туризму. На жаль, відсутність нині координуючого центру екскурсійно-методичної роботи в державі не сприяє широкому планомірному розгортанню екскурсійної діяльності.

2. Створення централізованої системи управління туризмом

Після закінчення першої світової війни значно змінилась політична карта Європи: на теренах Російської та Австро-Угорської імперій виникли нові держави з різним політичним і соціально-економічним ладом. Зазнала докорінних змін і геополітичне становище українських земель. На території Східної (Наддніпрянської) України встановилась радянська влада - Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР); з 1937 р. - Українська Радянська Соціалістична Республіка (УРСР), столицею якої до 1934 р. був Харків. За Ризьким мирним договором (березень 1921 р.) частина західних областей України відійшла до Польщі (ще раніше, в 1918 р., Румунія окупувала Буковину; в 1919 р. Закарпаття дісталось Чехословаччині). Тому 20-30-ті рр. в Україні характеризувалися суперечливими процесами та явищами в усіх сферах життя суспільства і в розвитку туризму також.

У грудні 1922 р. УСРР увійшла як суверенна республіка до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік і її подальша історія стала невіддільною від історії багатонаціональної більшовицької держави. Стрижнем політики радянської влади в галузі туризму в 20 -30-ті рр. було створення державних організаційних засад управління туризмом, масове залучення населення до різних напрямів туристської діяльності, зміцнення і розширення матеріально-технічної бази туризму.

Тривалий час радянський туризм розвивався стихійно, не мав організаційного центру. Майже 10 років тривали пошуки найбільш раціональних форм туристсько-екскурсійної роботи.

У 1926 р. при Народному Комісаріаті Освіти РРФСР було створене Об'єднане екскурсійне бюро, до складу якого ввійшли: Бюро дальніх екскурсій Інституту методів позашкільної роботи, Екскурсійне бюро при Головополітосвіті та Екскурсійне бюро при музейному відділі Головнауки. Однак наприкінці 1928 р. Об'єднане екскурсійне бюро було ліквідовано. Його замінило акціонерне товариство "Радянський турист" ("Рад-тур"), яке остаточно витіснило приватні туристичні контори й бюро.

Членами товариства могли стати громадяни, які придбали його акції. Одна акція коштувала 1 крб, проте право голосу мали лише власники не

менш як 100 акцій. Обов'язком акціонерного товариства було створення мережі туристських баз і маршрутів на всій території тодішнього Радянського Союзу, тобто розвиток планового туризму. Туристські й екскурсійні маршрути проходили місцями, пов'язаними з революційними подіями та соціалістичним будівництвом у країні.

Товариство мало власні турбази, будинки туристів, сезонні притулки, орендувало в містах готелі. На свої маршрути товариство "Радтур" розповсюджувало платні путівки.

До літа 1929 р. "Радтур" пропонував путівки на 29 маршрутів, прокладених як у європейській, так і в азійській частинах країни: в Центральній смузі Росії, на Уралі та Волзі, в Україні й у Криму, на Кавказі та в Закавказзі, на Алтаї і навіть по Паміру. Тривалість подорожей не перевищувала двох тижнів, що відповідало часу відпустки більшості працюючих.

Створення подібних організацій не вирішувало всіх проблем, пов'язаних з розвитком туризму в країні. Уявлення про нього наприкінці 20-х - на початку 30-х рр. було дуже неоднозначним. Для культкомісій профспілок туризм був чимось середнім між прогулянкою і пікніком, для рад фізичної культури - фізкультурною.

Самодіяльним туризмом Об'єднане екскурсійне бюро, а згодом акціонерне товариство "Радтур", не займалися. Профспілки в ту пору також не включали туризм у сферу своєї роботи й обмежувалися організацією лише так званих "масовок" (розважальних колективних виїздів працівників підприємств за місто у вихідні дні) та екскурсій у музеї.

Ініціатором і організатором розвитку масового самодіяльного туризму став комсомол (ВЛКСМ, Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді), що з середини 20-х рр. розгорнув широку діяльність з організації дозвілля молоді.

У січні 1927 р. Центральний Комітет ВЛКСМ і редакція газети "Комсомольская правда" провели нараду з організації масового туризму. На ній було прийнято рішення, що туризм має набути значного поширення, стати потужним засобом підвищення культурного і політичного рівня молоді, ознайомлення з історією та сучасним життям країни, а також сприяти залученню молоді до комсомолу.

До редакції "Комсомольской правды" почали надходити відгуки читачів. Запитували, як скласти групи, розробляти маршрути, виготовляти човни та спорядження, звертались за конкретними порадами. Було створено спеціальну групу (на громадських засадах) для відповідей. "Комсомолка" започаткувала рубрику "Поштова скринька туриста". Дуже корисними виявилися видані ЦК ВЛКСМ листівки з техніки різних видів подорожей, особливо місцевого туризму.

Уже в березні 1927 р. на V Всесоюзній конференції ВЛКСМ було заявлено, що в країні з'явився рух, яким раніше спілка не займалася, - пролетарський туризм.

У січні 1928 р. редакція журналу "Всемирный следопыт" почала видавати на допомогу туристам окремий додаток - "Всемирный турист".

У січні 1927 р. ЦК ВЛКСМ висунув ідею про створення масового туристського добровільного товариства. Основою його мали стати осередки на підприємствах і в навчальних закладах. Однак цю пропозицію не підтримали ні профспілки, ні Народний комісаріат освіти. Найбільший спротив чинило товариство "Радянський турист". Основним напрямом туризму "Радянський турист" вважав стандартні поїздки за путівками, а самодіяльні подорожі розглядав як зайвий тягар, адже вони завдавали багато клопоту і не давали бажаного прибутку. Тому самодіяльні групи (що дістали назву "диких") найчастіше навіть не допускали на території турбаз, не говорячи вже про надання їм будь-якої допомоги.

Суперечки тривали, а справа не чекала. Проте знайшовся вихід. Ще влітку 1923 р. у Москві відновило свою діяльність дореволюційне Російське товариство туристів (РТТ). У 1928 р. воно об'єднувало близько 500 чоловік (з них лише один робітник) і являло собою невеликий закритий клуб, що стояв осторонь від життя країни. Керівники Російського товариства туристів не виявляли жодного інтересу до масового туризму.

Переконавшись у нереальності швидкого створення нової громадської організації, ЦК ВЛКСМ вирішив використати Російське товариство туристів. За сприяння Бюро туризму при Московському комітеті ВЛКСМ до Російського товариства туристів вступило близько 1500 молодих туристів. На московській конференції туристів, що відбулася в січні 1929 р., вони висловили пропозицію про перейменування Російського товариства туристів на Товариство пролетарського туризму РРФСР.

Після московської конференції нове керівництво організації поставило перед Народним комісаріатом внутрішніх справ вимогу про зміну назви і статуту товариства, і 30 листопада 1929 р. запропонований статут був затверджений. Так у країні з'явилася масова туристська організація - Товариство пролетарського туризму РРФСР, скорочено ТПТ. Очолив його М. В. Криленко (у 1938 р. М. В. Криленко було заарештовано і страчено. У 1955 р. його реабілітували).

Уже через рік після створення у Товаристві пролетарського туризму РРФСР налічувалося 50 тис. чоловік (замість 501 члена Російського товариства туристів у 1928 р.). Товариство пролетарського туризму РРФСР швидко набирало сили, зміцнювалось і розвивалось. Обсяг роботи вже через рік значно перевищив масштаби діяльності акціонерного товариства "Радянський турист". Тоді Бюро Товариства пролетарського туризму, підтримане ЦК ВЛКСМ, ухвалило питання про злиття двох організацій. Питання про злиття було всебічно розглянуто на спеціально скликаній нараді при агітмасовому відділі ЦК ВКП(б) за участю всіх зацікавлених організацій. Нарада визнала добровільне товариство найбільш вдалою формою об'єднання туристів для розвитку їхньої громадської активності і творчої ініціативи.

Рада Народних Комісарів Союзу РСР 8 березня 1930 р. прийняла Постанову про злиття акціонерного товариства "Радянський турист" із Товариством пролетарського туризму РРФСР та про створення Всесоюзного добровільного товариства пролетарського туризму і екскурсій (ТПТЕ). Нову туристську організацію, як і Товариство пролетарського туризму РРФСР, очолив М.В. Криленко.

Всесоюзному добровільному товариству пролетарського туризму і екскурсій доручали всю туристсько-екскурсійну роботу і передавали всі державні туристські організації, що існували в країні. Було затверджено Оргбюро (до Всесоюзного з'їзду) товариства у складі: М.В. Криленко (голова), Л. М. Гурвич (звільнений заступник голови) і В. П. Антонов-Саратовський.

Всесоюзне добровільне товариство пролетарського туризму і екскурсій створювалось як цілком самостійна громадська організація, не підпорядкована жодному наркомату або іншій установі. Цим туризм визнавався як серйозна частина всього культурного життя країни.

Однак головне завдання Всесоюзного добровільного товариства пролетарського туризму і екскурсій полягало в пошуках специфічних форм допомоги соціалістичному будівництву. Однією з них була громадсько-політична робота туристів під час походів: проведення бесід з місцевим населенням (особливо в глухих і віддалених районах), постачання літератури, трудова допомога в збиранні врожаю тощо. Наприклад, харківські туристи відремонтували в сільгоспартілі "Новий шлях" трактор і дві косарки, обмолотили частину врожаю і допомогли відвезти зерно на елеватор.

Товариство пролетарського туризму і екскурсій підготувало й видало серію кишенькових мовних довідників більш як двадцятьма мовами народів СРСР. Подібних видань країна тоді не знала, і "розмовники" мали успіх не лише серед туристів.

Товариство пролетарського туризму і екскурсій брало участь і в господарському будівництві, організувавши зокрема Всесоюзний дослідницький похід "За сировиною для верстатів п'ятирічки".

Товариство видавало два журнали: масовий - "На суше и на море" (спочатку щомісяця, потім два рази на місяць) і організаційно-методичний щомісячник - "Турист-активист". Як додаток до журналу "На суше и на море" виходила "Библиотечка туриста" - невеликі брошури, авторами яких були самі туристи. Крім того, у Москві було створено державне видавництво "Физкультура и спорт" (1923 р.), у якому виходили книги з методики й техніки різних видів туризму, з описами туристських районів і конкретних маршрутів.

У 1930 р. уряд виділив кошти на будівництво в Москві Будинку туриста. Проект передбачав спорудження бази на дві тисячі місць, туристського комплексу з клубом, кіно- та лекційними залами, бібліотекою, магазином "Турист", фотолабораторіями тощо. Тут же планувалось розмістити Центральну і Московську ради Товариства. Вдалося завершити лише першу чергу комплексу - 10-поверховий корпус на розі Арбату і

Грошового провулка. Подальше будівництво перервала Велика Вітчизняна війна.

У 1930 р. політичною сенсацією стала організована Товариством пролетарського туризму і екскурсій поїздка 250 ударників праці навколо Європи на теплоході "Абхазія". Учасників приймали у Німеччині, Італії і Туреччині (Велика Британія і Франція не дозволили зупинитися на своїх територіях) працівники радянських повпредств. До Неаполя на всі дні перебування "Абхазії" спеціально приїжджав відомий російський письменник О. М. Горький. Про поїздку було створено кілька книг і кінофільмів.

Важливою подією в діяльності Товариства став Всесоюзний з'їзд, що відбувся в 1932 р. у Колонній залі Будинку профспілок. Делегати представляли 800 тис. членів Товариства. ТПТЕ мало вже понад 300 турбаз, його фінансовий план на 1932 р. перевищив 80 млн крб. Учасників самодіяльних походів налічувалося сотні тисяч. З'їзд підкреслив, що "минулий період цілком підтвердив установку на розвиток туристського руху в СРСР як масового добровільного товариства". Це відзначили і керівні партійні діячі, лідери профспілок, видатні вчені, що брали участь у роботі з'їзду. Делегати докладно обговорили стан справ, з'ясували недоліки, накреслили найближчі завдання.

Закінчився з'їзд обранням Центральної ради (замість Оргбюро), переважну більшість якої становили громадські працівники-туристи (з 15 членів президії 11 були аматорами походів). Апарат Центральної ради (як і місцевих рад) комплектували переважно з туристського активу.

У листопаді 1932 р. в Москві почалися заняття в першому туристсько-екскурсійному технікумі.

Одночасно з розвитком туризму в СРСР проводилась велика робота зі створення фізкультурно-оздоровчого руху. Декретом ЦВК від 20 липня 1925 р. було створено Вищу раду фізичної культури РРФСР, а 1 квітня 1930 р. постановою ЦВК затверджено Всесоюзну раду фізичної культури. У грудні 1930 р. було затверджено перший у країні фізкультурний комплекс "Готовий до праці й оборони СРСР" (ГПО).

На початку 1932 р. відбулася I Всесоюзна конференція з планування охорони здоров'я, фізкультури і туризму. Товариство пролетарського туризму і екскурсій боролось проти спроб звести туризм до однієї з галузей фізкультури, що звужувало і спотворювало завдання пролетарського туризму і означало, по суті, спробу ліквідації самодіяльного масового туристського руху.

Вміле поєднання відпочинку в кращих його формах із підвищенням політичного і культурного рівня, проведенням громадської роботи в походах - так визначалась основна мета пролетарського туризму.

До літа 1932 р. Товариство мало 360 турбаз і будинків туриста загальною кількістю 17 тис. місць. У країні діяло 177 далеких оперативних (планових) маршрутів, з них 103 індустріальних, 40 краєзнавчих, 23 сільськогосподарських, 11 - для іноземних робітників і фахівців.

Товариство пролетарського туризму і екскурсій не тільки посіло одне з важливих місць серед радянської пролетарської громадськості, а й почало набувати суспільно-політичного авторитету за кордоном серед широких, насамперед робітничих мас. До Товариства надходили численні запити від окремих членів різних зарубіжних туристських товариств. Нарешті, що надзвичайно важливо, до Товариства почали звертатися робітники з-за кордону, що свідчило про їхню широку зацікавленість і бажання побувати в СРСР та на власні очі побачити досягнення Країни Рад.

Зміцнилися зв'язки Товариства з профспілками. ВЦРПС задовольнила прохання Центральної ради Товариства пролетарського туризму і екскурсій про надання місцевим профорганізаціям дозволу фінансувати самодіяльні туристські групи з коштів на культуроботу. Крім того, надалі був визначений і установлений відсоток з коштів соцстраху на придбання завкомами путівок на планові маршрути, причому путівки надходили в розпорядження осередків Товариства.

У 1935 р. журнал "На суше и на море" всебічно висвітлював діяльність Товариства. "У роботі всіх організацій Товариства пролетарського туризму і екскурсій усе більше місце починає займати справжній туризм. На задній план відходять "масовки" - головна форма туристської роботи 2 - 3 роки тому", - так зазначалося в статті "Більше турботи про туриста". Президія Центральної ради Товариства прийняла рішення про введення значка "Турист СРСР". Було прийнято положення про значок. Начебто все йшло до піднесення туризму.

Діяльність Товариства перервалася зненацька і рішуче. 17 квітня 1936 р. Президія ЦВК СРСР у своїй постанові визнала недоцільним подальший розвиток туризму в рамках добровільного товариства й ухвалила його ліквідувати. Все майно Товариства передавалося ВЦРПС, при якій створювалося Туристсько-екскурсійне управління (ТЕУ). За аналогією в Україні Укрпрофрада створила Українське республіканське туристсько-екскурсійне управління (УРТЕУ). Керівництво самодіяльним туризмом доручалося Всесоюзній раді фізичної культури при ЦВК, де почала працювати Всесоюзна секція туризму.

У середині 30-х рр. було ліквідовано не тільки Товариство пролетарського туризму і екскурсій, а й майже всі масові добровільні товариства: "Друг дітей", "Автодор", "Геть неписьменність", "Техніка - масам" та ін. До цього часу в країні вже склалася сталінська адміністративно-бюрократична система. їй не потрібні були самодіяльні громадські організації, які об'єднували сотні тисяч активних ентузіастів, що віддавали свої знання і сили улюбленій справі. їх заміняли надійними чиновниками. Добровільні товариства розглядалися як потенційно небезпечні "гнізда контрреволюції", зручні вивіски для "ворогів народу".

Радянська політична система брала туризм під надійну державну опіку. Крім внутрішнього в Радянському Союзі наприкінці 20-х-на початку 30-х рр. починає розвиватись і міжнародний туризм.

Процеси, що відбувались в історії радянського туризму в 20 -30-ті рр., неможливо розглядати поза зв'язком зі світовими процесами.

На розвиток міжнародних туристських зв'язків украї негативно вплинула перша світова війна. У цей період (1914 - 1918 рр.) туризм значно призупинив свою діяльність. Трагічним символом цього періоду стала загибель "Лузитанії" з туристами на борту, потопленої німецьким підводним човном. Водночас слід зазначити, що військові потреби сприяли вдосконаленню як залізничного, так і автомобільного транспорту. Крім того, для перевезень людей почали використовувати й авіацію.

Вдивляючись у минуле, можна помітити, що історія розвитку туризму тісно пов'язана з винаходом нових транспортних засобів. Умовно в ній можна виділити епоху залізниць, епоху автомобілів, епоху реактивних авіалайнерів, епоху круїзів на морських лайнерах.

Початок ХХ століття, яке збагатило індустрію туризму новими досягненнями науково-технічної революції та визнанням світового співтовариства, насамперед був ознаменований винаходом повітроплавання.

Повітряний транспорт значно зменшив вартість подорожей, і це дало змогу мільйонам людей стати туристами. Наслідком зростаючого попиту на туристські послуги були бурхливі темпи будівництва готелів і ресторанів у всьому світі. Швидкість повітряного транспорту дозволяла мільйонам "відпускників" з легкістю переміщатися з континенту на континент.

Закінчення першої світової війни поклато початок новому етапу в розвитку міжнародного туризму. Значно збільшився потік американських туристів до Європи, що було пов'язано зі зростанням ролі США на світовій арені й активізацією американського капіталу на континенті. Завдяки стабільному долару американці досить впевнено почували себе скрізь. На початку 20-х рр. щороку за кордон вирушали 308 тис. американців. Не менш активно подорожували туристи з Британських островів.

На другу половину 20-х рр. припадає і початок розвитку міжнародного туризму в СРСР. Минуло довгих 10 років блокади, дипломатичної ізоляції та інтервенції; настав час для налагодження контактів молоді Радянської держави зі світовим співтовариством. Стрімке зростання зовнішньополітичних і економічних зв'язків СРСР створювало передумови для збільшення потоку іноземних туристів.

Виникла необхідність у спеціальній організації, яка б виконувала весь обсяг робіт щодо залучення та обслуговування іноземних туристів в СРСР. Незабаром питання було вирішене. Рада праці й оборони СРСР своєю постановою від 11 квітня 1929 р. створила Державне акціонерне товариство з іноземного туризму в СРСР при Наркоматі зовнішньої і внутрішньої торгівлі.

Завдяки "Інтуристу" іноземці дістали можливість побачити на власні очі, що ж відбувається в країні, яка зазнала глобальних потрясінь, як на практиці здійснюється історичний експеримент, учасниками якого стали мільйони людей більш ніж 100 націй і народностей, у тому числі й український народ.

З перших днів "Інтуристу" доводилось розвивати свою діяльність у двох напрямках: "зовнішню", пов'язану з продажем турів до СРСР на закордонних ринках, і "внутрішню", тобто організацію їх приймання та обслуговування в країні. А це - розміщення, харчування, екскурсії, перевезення на літаках, кораблях, у поїздах, автобусах, відвідування театрів і концертів, продаж сувенірів і багато іншого.

"Інтурист" дістав ексклюзивне право виходити на зарубіжні туристські ринки, відкривати за кордоном свої відділення і представництва.

8 червня 1929 р. Декретом Народного комісаріату торгівлі СРСР був затверджений перший статут "Інтуриста", його організаційна структура. Головою Правління був обраний представник Наркомторгівлі СРСР О. С. Сванідзе.

Статутний капітал "Інтуриста" в 1929 р. був визначений у 5 млн крб, розділених на 200 акцій по 25 тис. крб кожна. Засновниками були Народний комісаріат торгівлі СРСР, Радянський торговельний флот і Народний комісаріат шляхів сполучення СРСР, а також інші радянські організації.

У 1933 р. Президія ЦВК СРСР прийняла спеціальну постанову про злиття Державного акціонерного товариства з іноземного туризму в СРСР "Інтурист" і Всесоюзного акціонерного товариства "Готель". Нова організація була названа Всесоюзним акціонерним товариством з іноземного туризму в СРСР - ВАТ "Інтурист". Статутний капітал Товариства становив у цей період 35 млн крб.

Розширювалася мережа закордонних контрагентів, які здійснювали продаж послуг іноземним туристам. Однак ділові контакти не виникали самі по собі: представники "Інтуриста" виїжджали на переговори, намагалися зацікавити турагентства подорожами до СРСР, розробляли умови співробітництва. Неоціненну допомогу в цьому надавали радянські посольства і торгові представництва.

Однак найважливішим напрямом і турботою "Інтуриста" був прийом іноземців у Радянському Союзі. З цією метою велася наукова розробка туристських маршрутів містами і союзними республіками СРСР, у тому числі Україною.

Програми поїздок іноземних гостей зазвичай не обмежувалися відвідуванням одного міста. Тому необхідно було забезпечити якісне обслуговування туристів на всьому маршруті поїздки по СРСР.

Усе це потребувало відповідної інфраструктури - готелів, мотелів і кемпінгів, ресторанів і кафе. Слід зазначити, що діяльність "Інтуриста" великою мірою сприяла збереженню унікальних пам'яток архітектури і культури, розвитку народних ремесел (петриківського розпису, решети лівської вишиванки тощо).

Діяльність "Інтуриста" була специфічною і багатопрофільною. Вона потребувала відповідних форм керівництва і виняткової уваги до добору кадрів. Адже іноземцям дозволялося побачити тільки те, що влада вважала за потрібне показати. Вимоги до персоналу були дуже високими: крім вільного володіння двома-трьома іноземними мовами, знання історії країни й історії

мистецтв, співробітники "Інтуриста" повинні були вільно орієнтуватися в розстановці політичних сил у світі. Вони мали оволодіти вмінням знаходити оптимальний вихід у несподіваних ситуаціях, уміти цікаво розповідати і вчасно змовчати. Обов'язковими були такі особисті якості, як доброзичливість, гарні манери і приємна зовнішність.

"Інтурист" дістав монопольне право на обслуговування всіх іноземних громадян незалежно від того, з якою метою вони прибували до СРСР: як туристи, комерсанти чи як технічні фахівці.

Почали відкриватися перші фірми "Інтуриста" за кордоном: "Moscow Limited" (Велика Британія), "Intourist GmbH" (Німеччина) та ін. Зустрінутий на іноземних ринках з деякою настороженістю, "Інтурист" усього за кілька років зумів завоювати достатній авторитет.

Найбільші турфірми світу визнали "Інтурист" і вступили з ним у співробітництво. З 1934 р. почалася співпраця з такими найбільшими світовими компаніями, як "American Express Co" (США) і "Thomas Cook & Son" (Велика Британія).

Почала розвиватися і рекламна діяльність. Вийшов у світ ілюстрований журнал "Soviet Travel" тиражем 10 тис. примірників, який розповсюджували через представництва "Інтуриста" в ряді країн Європи та Америки.

Слід зазначити, що зацікавленість поїздками до СРСР виявляли передусім громадські діячі, журналісти й політики. У 20-30-х рр. Радянський Союз відвідали відомі письменники: Мартін Андерсен-Нексе, Теодор Драйзер, Бернард Шоу, Ромен Роллан, Рабіндранат Тагор, а також численні делегації. Після поїздок до Радянської Росії датський письменник Мартін Андерсен-Нексе присвятив їй книгу "Назустріч молодому дню", а американський письменник Теодор Драйзер опублікував статтю "Значення СРСР у нинішньому світі".

Бернард Шоу заявив, що Радянська Росія є найцікавішою країною в світі і з кожним роком стає все більш привабливою. У 1931 р. "Інтурист" спільно з Інститутом Арктики організував унікальний круїз по Північному Льодовитому океану на криголамі "Малыгин" до берегів землі Франца Йосифа. Учасник круїзу, відомий арктичний дослідник, італійський конструктор дирижаблів Умберто Нобіле з великою похвалою відгукнувся про роботу співробітників "Інтуриста".

У перші роки свого існування "Інтурист" практично не мав власної матеріальної бази. У результаті злиття з ВАТ "Готель" у розпорядженні "Інтуриста" з'явилася мережа комфортабельних готелів і ресторанів, а також автотранспорт. Виникли реальні можливості підвищити якість послуг гостям з-за кордону.

У 1938 р. "Інтурист" уже мав у своєму розпорядженні 27 готелів (2778 номерів) і 26 ресторанів (5713 посадкових місць), 334 одиниці автотранспорту, причому 85 % автомашин були вітчизняного виробництва. У 1932 р. оборот усіх підприємств "Інтуриста" становив 48 млн крб, а в 1938 р. він досяг 98 млн крб. Загальна сума обороту підприємств системи за 1932 -

1938 рр. становила 0,5 млрд крб, а прибуток від їхньої діяльності - понад 100 млн крб.

У 1939 р. постановою РНК СРСР Всесоюзне акціонерне товариство з іноземного туризму в СРСР було передане в підпорядкування Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР. За 10 років існування "Інтуриста" Радянський Союз відвідало понад мільйон іноземних туристів. Вони стали свідками бурхливого економічного зростання, ентузіазму, досягнень і трагедій великої країни. Розповіді цих людей, їхні особисті враження багато в чому вплинули на громадську думку, і це зіграло не останню роль у визначенні взаємовідносин СРСР і світового співтовариства. Однак міжнародний туризм у 30-ті рр. розвивався в СРСР переважно як в'їзний. Виїхати з Радянського Союзу за кордон було справою непростою. Виїзний радянський туризм у ті часи був зведений до мінімуму. Автором "виїзної системи" був народний комісар з іноземних справ Г. В. Чичерін. Виняток робили лише для партійних і радянських функціонерів, а також пролетарських письменників. Інші бажаючі подорожувати подавали заяву і чекали рішення виїзної комісії. Якщо рішення було позитивним, то в паспорті ставилася відмітка "Виїзд до..."

Таким чином, міжнародний туризм в СРСР у 20 -30-ті рр. робив перші впевнені кроки під контролем радянської держави.

3. Відновлення і розвиток екскурсійної справи в повоєнній радянській Україні (50-80-ті роки ХХ ст.)

Неймовірно тяжко постраждала Україна від лихоліть другої світової війни. По українській землі пройшли мільйонні армії чужинців, знищуючи все на своєму шляху. На фронті, в загонах Української Повстанської Армії від терору карателів загинуло майже 7 млн українців, було зруйновано 714 міст, 28 тис. сіл, 15 тис. промислових підприємств, 18 тис. лікувальних установ, 19 тис. бібліотек, 33 тис. шкіл, технікумів, ВНЗ і науково-дослідних інститутів. Близько 250 сіл було спалено до тла, пограбовано 30 тис. колгоспів і радгоспів. У 1945 р. залишилося всього 19 % довоєнної кількості підприємств. Тільки прямі збитки, завдані народному господарству, становили 285 млрд крб. Загальна сума втрат, яких зазнали населення і господарство України, досягла 1,5 трлн крб (у довоєнних цінах).

За таких умов різко зросли побутові потреби людей: не вистачало найголовнішого - житла, продовольства, одягу, медикаментів. Спостерігалось зниження потягу населення до традиційних занять, властивих мирному часу, в тому числі й до туризму. Всі матеріальні й духовні ресурси були мобілізовані на відновлення нормальної життєдіяльності суспільства.

Четвертий план розвитку народного господарства СРСР на 1946-1950 рр. містив основні напрями відновлення економіки, промисловості, сільського господарства, культурного будівництва. В планах першої повоєнної п'ятирічки певне місце відводилось і завданням організації туристсько-екскурсійної роботи.

Профспілкові організації вже на початку 1945 р. вжили конкретних заходів для її відновлення. В рішенні Секретаріату ВЦРПС від 24 квітня 1945 р. зазначалось: "...відновити діяльність Туристсько-екскурсійного управління ВЦРПС і його територіальних управлінь з метою показу та ознайомлення трудящих з героїкою Великої Вітчизняної війни, соціалістичним будівництвом у нашій Батьківщині, зростанням культури народів СРСР, економікою, географією, природними багатствами країни; популяризації науково-природничих знань, а також пропаганди туризму як масового культурного відпочинку трудящих СРСР".

Упродовж 1945 - 1948 рр. було відновлено діяльність територіально-екскурсійних управлінь у Москві, Ленінграді, в Криму, на Кавказі, в Краснодарському краї, Києві, Свердловську та інших містах; відновлено 17 союзних маршрутів, що діяли до війни, а також розроблено кілька нових. З метою вирішення гострої проблеми підготовки кадрів для туризму профспілки пішли вже відомим шляхом - підготовки громадських активістів. У 1947 р. консультаційні пункти підготували 13 037 громадських працівників. А всього в туристсько-екскурсійних установах профспілок вже працювало 12,4 тис. професійних кадрів.

Паралельно поліпшувалась екскурсійна робота, розроблялись усе нові екскурсії із загальноосвітніх і спеціальних тем. Їх кількість зростала з року в рік. У 1946 р. екскурсії для туристів проводились з 50 тем, у 1947 - з 102, у 1948 - з 160, у 1949 р. - з 332 тем.

За змістом вони були націлені на ідейно-політичне виховання мас. Їх класифікували за 14 напрямками: по місцях життя і революційної діяльності вождів революції, історико-революційної, воєнно-історичної, історико-архівної, науково-природничої тематики; із соціальної реконструкції міст, мистецтвознавства (літературознавство, театрознавство, образотворче мистецтво); географічні, геологічні, археологічні, біологічні, агротехнічні; виробничо-побутові, із соціалістичної перебудови села (до колгоспів). Поряд з організаційними заходами ТЕУ ВЦРПС значну увагу приділяло пропагуванню серед населення активного відпочинку. Вперше після війни було розглянуто питання про видання спеціальної літератури, довідників, картосхем та інших матеріалів.

Реалізація цих та інших заходів дещо пожвавила туристсько-екскурсійну роботу, що, в свою чергу, дало змогу профспілкам здійснити спробу її планування. Планувалось до 1947 р. довести обсяг надання населенню туристсько-екскурсійних послуг до довоєнного рівня. Проте це завдання не вдалося вирішити з таких причин: низька потреба основної маси населення в туризмі у перші повоєнні роки, майже повна відсутність вільного часу трудящих, складна продовольча ситуація в районах розміщення туристських баз, відсутність спеціального або орендованого транспорту, інших служб.

Тому в 1947 - 1948 рр. із загальної кількості підготовлених для експлуатації туристських установ профспілок використовувалось лише 70 %. Відновлення туристсько-екскурсійного потенціалу починається в 50-х рр.

Постанова ЦК ВКП(б) від 27 грудня 1948 р. про розвиток фізичної культури і спорту, що передбачала створення нових умов для активних занять туризмом, сприяла зростанню його популярності.

Задовго до створення в системі ВЦРПС цільових установ і маршрутів для батьків з дітьми профспілки почали налагоджувати сприятливі умови для подорожей, поїздок і походів сімейних туристів (з дітьми середнього і старшого віку). Ще в 1948 р. Президія ВЦРПС ухвалила, що 20 % загальної кількості всіх путівок до санаторіїв, профілакторіїв і турбаз та 10 % - до будинків відпочинку видаються профспілками трудящим безоплатно, за рахунок коштів державного соціального страхування, решта - зі сплатою 30 % їх вартості. Дозволялось придбання путівок і для членів сімей (проте путівки продавались за повну вартість). Профспілкові комітети підприємств і установ безоплатно забезпечували робітників і службовців, що займалися самодіяльним туризмом, туристським спорядженням та інвентарем.

З метою поліпшення харчування туристів деякі турбази на початку 50-х рр. виступили з ініціативою створити на своїх або прилеглих територіях так звані підсобні господарства, в яких силами співробітників і з використанням відходів виробництва вирощували худобу, птицю, обробляли городи й сади.

У 1950 р. туристсько-екскурсійні установи профспілок прийняли перших туристів на зимових маршрутах.

Було здійснено спробу запровадити єдину вартість обслуговування на маршрутах, що значно сприяло впорядкуванню витрат туристських установ на різні види діяльності, рівномірному завантаженню баз, плануванню й регулюванню туристських потоків. Цільовою постановою "Про поліпшення роботи профспілкових організацій з розвитку масового туризму" Президія ВЦРПС 26 вересня 1950 р. запропонувала профспілковим організаціям і радам добровільних спортивних товариств "...вжити необхідних заходів для широкого залучення трудящих до туристських походів і подорожей, зобов'язати місцевками, фабками, завкоми та інші організації надавати допомогу групам туристів у забезпеченні спорядженням, інвентарем, медикаментами, продуктами харчування, транспортними засобами, довідковими матеріалами та літературою".

ЦК комсомолу, в свою чергу, звернувся із закликом до комсомольських організацій країни активно пропагувати туризм серед членів ВЛКСМ і несоюзної молоді.

У постанові ЦК ВЛКСМ від 29 березня 1950 р. "Про участь комсомольських організацій у підготовці й проведенні літнього спортивного сезону 1950 р." туризм було названо одним з найважливіших видів освітньої роботи серед молоді, вагомим засобом патріотичного виховання, неодмінною умовою цілеспрямованого відпочинку та якісної загальнофізичної підготовки. Усі ці заходи стимулювали розвиток туризму наприкінці 40-х - на початку 50-х рр. У 1951 р. на турбазах України побувало 13 811 туристів і понад 58 тис. чол. взяли участь в екскурсіях.

Поряд з внутрішнім відбувається відновлення й міжнародного туризму в СРСР. У перші повоєнні роки цей процес значно гальмувала так звана

залізна завіса, що була проявом "сталінського ідеологічного наступу". Отримати дозвіл на виїзд за кордон, тим більше потрапити іноземцю до СРСР, було дуже важко. Будь-який з них перебував у "полі зору" Комітету Державної Безпеки (КДБ), оскільки вважався потенційним шпигуном.

Винятком став 1947 рік. "Інтурист" прийняв і забезпечив сервісом потік іноземців, що приїхали до Москви на сесію Ради міністрів закордонних справ, до Ленінграда - на міжнародний хутовий аукціон. Цьогож року Москву відвідала значна кількість гостей у зв'язку зі святкуванням 800-річчя міста.

У 1946 р. наркомати було перетворено на міністерства, і ВАТ "Інтурист" стало підпорядковуватися Міністерству зовнішньої торгівлі (аж до 1964 р.).

У період хрущовської "відлиги" (1953 - 1964 рр.) значно позв'язалися зовнішньоторговельні зв'язки, до СРСР знову почали приїздити делегації з іноземних держав, обслуговуванням яких продовжувало займатись Всесоюзне акціонерне товариство "Інтурист".

Поновлення в'їзного туризму в СРСР зумовило швидке зростання його обсягів. Цьому сприяло успішне завершення повоєнного відбудовного періоду і наступне зростання науково-технічного рівня країни. До СРСР була прикута увага всієї світової громадськості. В 1956 р. в країні почався міжнародний туристський обмін: СРСР відвідало близько півмільйона іноземних громадян з 84 країн світу. Примітним є факт, що того ж року за кордон виїжджало понад мільйон радянських людей. У 1957 р. в Москві відбувся Всесвітній фестиваль молоді та студентів.

Спостерігається позв'язання туризму і в інших країнах. Повоєнна світова статистика туризму веде свій відлік з 1950 р. За її даними, у 1950 р. у світі подорожувало 25 млн 282 тис. чол., а надходження від міжнародного туризму становили 2,1 млрд дол. (для порівняння: у 2000 р. на планеті стали туристами 698 млн чол., за обслуговування яких отримано 776 млрд дол.).

Матеріально-технічна база туризму в СРСР під час Великої Вітчизняної війни зазнала значних втрат і потребувала невідкладної відбудови. На північному заході, у центрі та на півдні європейської частини СРСР, у Криму й на Кавказі, в інших регіонах країни було зруйновано 28 будинків туриста, 22 альпіністсько-туристських табори, 16 стадіонів, 189 клубів і будинків фізкультурника, 130 будинків відпочинку, 109 профспілкових санаторіїв, багато інших установ. Система туризму практично втратила основні кадри.

За попередніми розрахунками, капітальні вкладення у відбудову матеріально-технічного потенціалу профспілкового туризму становили 145 млн 162 тис. крб. На відбудову туристсько-екскурсійної інфраструктури спрямовувались і кошти з фондів соціального страхування профспілок. Так, у 1946-1947 рр. було асигновано 1400 млн крб на ремонт і оснащення культурних і спортивних споруд, а також масову туристсько-екскурсійну роботу. Незважаючи на великі труднощі в народному господарстві з добору і

розстановки кадрів, у 1946 р. до туристсько-екскурсійних установ було запрошено співробітників. їх загальна чисельність становила 8,8 тис. чол.

У 1949 - 1954 рр. ВЦРПС витратила на капітальне будівництво, придбання обладнання, інвентарю, капітальний ремонт, а також на методичну роботу, підготовку кадрів і пропаганду туризму 59,5 млн крб, що майже на 15 млн крб перевищувало капіталовкладення 1939 - 1940 рр. Такі заходи дали свої позитивні результати.

У другій половині 50-х рр. загальна кількість місць тільки на загальносоюзних туристсько-екскурсійних базах зросла до 11 330.

У 1960 р. в Україні туристів приймали 26 турбаз, їхніх філій і притулків, на яких одночасно могли проживати 3510 туристів. Проте рівень обслуговування туристів залишався низьким.

Відроджувалось і готельне господарство. Як і в передвоєнний період, найбільше готельне будівництво велося в столиці Радянської України.

6 листопада 1943 р. Київ був визволений від німецько-фашистських загарбників. Поступово з руїн і попелу відроджувалось місто, починало жити звичайним мирним життям. Почалося відновлення зруйнованих під час війни житлових будинків, шкіл, ВНЗ, закладів культури, наукових установ. Уже в лютому 1944 р. Раднарком УРСР і ЦК КП(б)У прийняли постанову № 63 "Про відновлення готельного фонду м. Києва і доведення до санітарного стану існуючих готелів". Однак "сталінський ідеологічний наступ" і тут знайшов свій прояв - у перейменуванні старих готелів.

З середини 60-х рр. до 1972 р. у тридцяти містах СРСР було споруджено 40 туристських об'єктів: готелів, мотелів, кемпінгів. В Україні до початку 60-х рр. матеріальна база "Інтуриста" не була достатньо розвинена. У Києві "Інтуристу" належали готелі "Ермітаж" (нині "Інтурист") на вул. Леніна, 26 (нині Б. Хмельницького), "Україна" - на бульварі Т. Шевченка; у Львові - стародавній готель "Жорж", побудований ще в 1899 р.; в Одесі - готель "Красная", у Ялті - "Ореанда" і "Таврида", побудовані наприкінці XIX ст.

Зростаючі обсяги туризму потребували нарощування інфраструктури. У Києві в 1964 р. був побудований найкращий на той час готель "Дніпро", що прикрасив площу Ленінського комсомолу (до 1956 р. пл. Сталіна, нині Європейська) і початок головної вулиці столиці - Хрещатика. При в'їзді до Києва з боку Житомирської траси в 1965 р. був уведений в експлуатацію мотель-кемпінг "Пролісок", функціональним призначенням якого було приймання та обслуговування груп автотуристів, потік яких як до СРСР, так і до України з кожним роком зростав.

Не залишалося поза увагою і питання ефективного використання та збереження природно-рекреаційних і туристсько-екскурсійних ресурсів України.

У 1966 р. було створено Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, яке відіграло значну роль у виявленні, охороні, збереженні та пропаганді історико-культурних пам'яток. Було створено історико-архітектурні заповідники в Києві, Чернігові, Львові, Кам'янці-

Подільському, Каневі, Луцьку, Острозі, Переяславі-Хмельницькому, Полтаві, Слов'яногорську та інших містах. На їх базі виникали цілі туристські комплекси, що ставали центрами формування туристсько-екскурсійних потоків.

Загалом у 50-60-ті рр. відбувалося не лише відновлення туристсько-екскурсійної справи, а й створення умов для її подальшого піднесення.

Значний внесок у розвиток екскурсознавства вніс «Інтурист», система Української ради по туризму та екскурсіях (створені повсемісно обласні ради та чисельні бюро подорожей та екскурсій), а також Бюро міжнародного молодіжного туризму «Супутник» (рік заснування 1958). Створене у 1965 р. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури стало надзвичайною подією в житті не тільки наукової громадської, а й чисельного загалу краєзнавців, знавців старожитностей, аматорів вивчення сторінок історії рідного краю і, безумовно, багатьох тисяч екскурсоводів.

Важливим внеском у розвиток екскурсознавства, що справило відчутний вплив на зміст туристсько-екскурсійної діяльності в Україні 60-70-х рр., стала підготовка та видання 26-томного дослідження «Історія міст і сіл Української РСР». Безумовно, комуністична ідеологія досить жорстко визначала основні теоретичні оцінки тих чи інших історичних процесів, явищ та особистостей, звертаючи в першу чергу увагу на гіперболізацію можливих досягнень революції, в основному з суто класових позицій. Але в той же час варто відзначити і значну допомогу з боку держави, профспілок щодо створення системи екскурсійних закладів, десятків тисяч тем екскурсій, струнку систему підготовки екскурсійних кадрів. В Україні, в системі туристично-екскурсійних організацій була створена чи не найкраща у світовій практиці науково-методологічна школа теорії та практики екскурсознавства.

5. Екскурсійна справа на сучасному етапі.

Наприкінці 90-х рр. ХХ - на початку ХХІ ст. в Україні відбуваються певні зрушення і в сфері екскурсійної діяльності. Починає активізувати екскурсійну діяльність правонаступник УРРТЕ - ЗАТ "Укрпрофтур", створене у 1991 р. Це, практично, єдина туристична структура, яка спромоглася певним чином зберегти деякі традиції екскурсійно-методичної школи в системі профспілкового туризму, в той час як Український державний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді (правонаступник РДЕТС), АТ „Супутник-Україна" (правонаступник БММТ „Супутник" ЦК ЛКСМУ) втратили свої пріоритети в цій справі. Урізноманітнилися організаційні засади підготовки та підвищення кваліфікації екскурсоводів.

Після набуття незалежності нашою державою значно зріс інтерес до екскурсійної справи, розширились потенційні можливості як наукових досліджень, так і діяльності практиків. Останнім часом більше уваги надається поєднанню зусиль органів народної освіти, сім'ї та молоді, туристично-екскурсійних організацій щодо створення комплексних програм екскурсійного обслуговування, які мають стати невід'ємним наочним

доповненням при вивченні базових навчальних предметів: історії, літератури, природничих наук, народознавства.

Значним внеском у розвиток сучасного екскурсознавства стала розроблена в середині 90-х років під егідою Державного комітету України по туризму та Міністерства освіти і науки групою провідних науковців і практиків екскурсійної справи Національна система туристсько-екскурсійних маршрутів України «Намісто Славутича». Додає оптимізму той факт, що інтерес населення до вітчизняної історії, історико-культурної спадщини все більше зростає. Великою популярністю, насамперед серед молоді, користуються екскурсійні маршрути: «Трипільські поселення України», «Грецькі колонії північного Причорномор'я», «Скіфський похід Дарія», «Змієві вали», «Із варяг у греки», «По місцях походу Ігоря Станіславовича на половців», «Козацькі Січі», «Вільності Війська Запорозького», «Гомоніла Україна», «Фортеці й замки України», «Монастирі України», «Гетьманські столиці», «Чумацькими шляхами», «Коліївщина». До цього слід додати спеціалізовані виробничі, наукові, культурологічні, екологічні, спортивні маршрути по різних регіонах країни».

Отже, в перспективі екскурсійна справа в країні має йти за такими напрямками, як розробка авторських тематичних екскурсійних турів, створення нових форм екскурсійного обслуговування, урізноманітнення екскурсійних послуг з урахуванням інтересів і запитів населення.

Рекомендована література

Основна:

1. Бабарицька В. Екскурсознавство і музеєзнавство : навч. посіб. / В. Бабарицька, А. Короткова, О. Малиновська – К. : Альтерпрес, 2012. – 444 с.
2. Устименко Л.М., Афанасьєв І.Ю. Історія туризму. Навчальний посібник. – К.: Альтерпрес, 2005. – 320 с.
3. Федорченко В.К., Дьорова Т.А. Історія туризму в Україні: Навч. посібник. – К.: Вища школа, 2002. – 195 с.

Допоміжна:

1. Екскурсійна діяльність в питаннях і відповідях // Новини туризму. – 2006. – №14 (64). – С.10-11.
2. Чагайда І. М., Грибакова С. В. Екскурсознавство. Навчальний посібник. – К.: “Кондор”, 2004. – 204 с.